

УДК 82 (477) Шевченко : 374.7

Надія Кузьмівна ГОНЧАРЕНКО,
старший науковий співробітник
Українського центру культурних досліджень (Київ)

ШЕВЧЕНКО У ШКОЛІ: ОБРАЗ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ПІДРУЧНИКАХ ІСТОРІЇ

У статті розглянуто образ Тараса Шевченка в сучасних українських підручниках історії. Для цього проаналізовано підручники й посібники з історії України періоду незалежності, в яких описано життя Тараса Шевченка, його вплив на український рух та суспільно-політичні процеси ХІХ ст.

Ключові слова: історична освіта, підручник історії, образ Тараса Шевченка, національна ідентичність.

The article deals with image of Taras Shevchenko as presented in contemporary Ukrainian history textbooks for schools. Textbooks on Ukrainian history from the period of independence (after 1991) have been reviewed and analyzed, particularly these fragments which depict Shevchenko's life, work, and his impact on social and political processes in Ukraine in XIX century.

Key words: historical education, history textbook, image of Taras Shevchenko, national identity.

В статье рассматривается образ Тараса Шевченко в современных украинских учебниках истории. С этой целью проанализированы учебники и учебные пособия по истории Украины периода независимости, в которых описана жизнь Тараса Шевченко, его влияние на украинское национальное движение и общественно-политические процессы ХІХ в.

Ключевые слова: историческое образование, учебник истории, образ Тараса Шевченко, национальная идентичность.

Одним із найважливіших чинників формування уявлень про минуле, значущі події та видатних осіб є шкільна історична освіта, зокрема — підручник історії. Сучасний підручник — це не просто джерело знання, а й істотний чинник формування світоглядних настанов і цінностей моло-

дої людини. Від знання про минуле, засвоєного школярами на уроках історії за допомогою підручника, великою мірою залежить колективна пам'ять і національна ідентичність спільноти: ставлення громадян до історичних подій, підтримка суспільно-політичних рухів, вшанування видатних осіб та участь у різноманітних культурних практиках.

У підручниках радянського періоду історія України була доважком до історії СРСР й інтерпретувалася у рідчій про-російської радянської історіографії. У той час домінувала повна підпорядкованість історії ідеологічному замовленню, а підручники зводили до мінімуму самостійне мислення учнів, пропонуючи натомість заучування певного набору штампів та ідеологем, запам'ятовування єдино правильного знання.

Зважаючи на панування класової, «інтернаціональної» ідеології образ Тараса Шевченка у шкільних підручниках історії радянського періоду був позбавлений національного змісту. Як слушно вказує у книжці «Імперія пам'яті» Сергій Єкельчик: «Фактично радянські ідеологи й інтелектуали скористалися пантеоном класиків, що його сформувала українська дореволюційна інтелігенція. Пантеон увінчував Шевченко як “батько нації”» [4, с. 187]. Він вважався «революціонером-демократом», «атеїстом», «співцем дружби братніх російського та українського народів». Саме такий образ «народного поета» продукувався і поширювався всіма наявними тоді каналами суспільної комунікації (преса, книговидавництво, кінематограф, радіо та телебачення), охоплював сферу культури (святкування ювілеїв; встановлення пам'ятників; створення музеїв і музейних експозицій; іменування міст, вулиць, площ, навчальних закладів; видання книжок, плакатів, календарів; виробництво та показ фільмів) та освіти (підручники, учнівські конкурси, поетичні читання, обов'язкові екскурсії).

Із здобуттям незалежності перед українськими науковцями та педагогами постало завдання розробити для системи освіти власну схему історії — з висвітленням заборонених або замовчуваних раніше подій, із переосмисленням історичної ролі тих видатних осіб, які були пристосовані радянським історичним наративом для своїх ідеологічних потреб.

Із 1992 р. розпочалося активне творення концепцій, програм, підручників, наповнення національним змістом освітнього та виховного процесу. Як вказує Валерій Бондар: «Новий національний наратив був впроваджений в офіційний дискурс і в підручники з історії. Відбувся перегляд освітніх програм, особливо в сфері гуманітарних і суспільних наук. Фактично середня школа і частково вищі навчальні заклади стали головними засобами просування національно-патріотичної історії, яка мала забезпечити виховання громадянської лояльності нових поколінь. Цьому сприяло й введення предмету «Історія України» в 5, 7–11 класах. Важливу роль відіграли саме шкільні підручники і посібники» [1, с. 381].

Нині українські історики вважають, що одним із основних завдань історичної освіти є формування критично мислячої, відповідальної особистості, яка тверезо оцінює минуле та сучасне, готова до діалогу, здатна робити свідомий вибір і протистояти маніпуляціям свідомістю [5]. А одним із головних компонентів сучасних українських підручників стало набуття навичок, пов'язаних із формуванням, висловленням та обстоюванням своїх поглядів [8].

Саме ці нові підходи значною мірою визначають образ Тараса Шевченка, змальований сучасними українськими підручниками.

Життя Тараса Шевченка, вплив його творчості на розвиток української культури та формування національної свідомості висвітлюються у підручниках і посібниках із історії України для 9 класу загальноосвітньої школи — у розділах, присвячених суспільно-політичному та культурному розвитку України першої половини ХІХ ст.

Автори українських підручників наголошують на ключовій ролі Тараса Шевченка в розвитку українського національного руху. На початку параграфу «Розвиток українського національного руху в Наддніпрянській Україні у першій половині ХІХ ст.» автори підручника О. Гісем та О. Мартинюк зазначають: «Наприкінці 30-х рр. в українському національному русі з'явився Тарас Шевченко. Значення його діяльності виходило далеко за межі літератури і творення нової української мови. Суспільні погляди Шевченка засвідчили, що він значно випередив свій час.

Вперше у ХІХ ст. він висловив прагнення бачити Україну незалежною державою з демократичним державним строем» [3, с. 134].

Вплив Шевченка на культурно-політичні процеси в Україні висвітлюється у параграфі «Кирило-Мефодіївське братство», де заснування, діяльність та історичне значення Кирило-Мефодіївського братства проаналізовано у контексті суспільно-політичних рухів Наддніпрянщини кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. — руху декабристів і польського визвольного руху. Автори Ф. Турченко та В. Мороко у своєму підручнику пишуть: «Учасники Кирило-Мефодіївського товариства зазнали сильного впливу поезії Тараса Шевченка (“Кобзарь”, поема “Гайдамаки” та інші твори), який рішуче виступав за визволення слов’янських народів від деспотизму, скасування кріпацтва, відродження вільної України [виділення — авторів підручника]. Його могли читати всі: і селяни, і дворяни. Кожна з верств українського суспільства знаходила в його поезії відображення своїх інтересів. Шевченків заклик до одночасного національного та соціального визволення і ліг в основу програмних документів кирило-мефодіївців» [9, с. 74–75].

Підручник О. Реєнта й О. Малій описує формування історичних уявлень самого Тараса Шевченка, актуалізуючи у такий спосіб знання учнів про ключові історичні події попередніх епох: «У 40-х рр. за дорученням Київської археографічної комісії він робив замальовки, ескізи пам’яток української історії та архітектури. Шукаючи насаги в героїчних сторінках нашого минулого, поет віддавав шану видатним історичним особам — Дорошенку, Полуботку, Гордієнку, Хмельницькому. Водночас він не ідеалізував історичне минуле, не схвалював Переяславську угоду з Росією, що разом із Полтавською битвою та ліквідацією Запорозької Січі призвела до занепаду України» [7, с. 90].

У посібнику О. Гісема та О. Мартинюк є окремий параграф під назвою «Місце Тараса Шевченка в українському національному русі», де охарактеризовано роль Тараса Шевченка в українській культурі: «Напрочуд яскрава особистість Тараса Шевченка (1814–1861) поєднувала геніального поета, автора всесвітньовідомого “Кобзаря”, талановитого художника та, без перебільшення, творця нової

української ідеології, яка відіграла важливу роль у становленні національної свідомості українців» [3, с. 143]. Ці самі автори звертають увагу, що: «...твори Шевченка з однаковим захопленням читали представники різних верств українського суспільства», а також наголошують: «Соціальне гноблення українського народу поет пов'язував з імперським пануванням над своєю Батьківщиною [...] Він неодноразово звертався у своїх поезіях до зображення героїчного минулого козацької України, [...] засуджував прояви “малоросійської ментальності”, [...] зміг побачити український національний рух як складову процесу визвольної боротьби всіх слов'янських народів» [3, с.143–144].

Усі підручники містять розділ «Українська культура в першій половині ХІХ ст.», де в окремих параграфах оповідається про розвиток освіти, науки, літератури, театрального мистецтва, музики, архітектури, живопису. Характеристику творчості Тараса Шевченка представлено у параграфах про літературу та живопис.

У параграфі «Фольклор і література» автори Ф. Турченко та В. Мороко відзначають ключову роль Тараса Шевченка в розвитку української мови та літератури: «Формування нової української літератури завершилось у творчості Тараса Шевченка. Вже в першій поетичній збірці “Кобзар” (1840) поет постав як неперевершений майстер поезії, здатний силою українського слова блискуче передати почуття, думи, прагнення й сподівання свого народу» [9, с. 109].

Детальніше змалювання образу Шевченка як видатного поета бачимо у підручнику О. Реєнта й О. Малій: «Уже перша поетична збірка обдарованого молодого митця “Кобзар” (Санкт-Петербург, 1840) — засвідчила появу на літературному небосхилі зірки першої величини. Нестримний потяг до правди й справедливості, полемічна гострота, пристрасний патріотизм та співчуття до знедолених у поєднанні з новаторським поетичним стилем перетворили Шевченка на поета-трибуна, поета-борця. [...] Водночас Шевченко був наділений відчуттям поетичної сили й барвистості слова. Був тонким ліриком...» [7, с. 114].

Автор опорних конспектів із історії України Г. Середницька звертає увагу на те, що «геній Т. Г. Шевченка випереджав епоху», стверджуючи, що «його “Кобзар” (1840),

“Гайдамаки” (1841), “Три літа” (1843–1845 рр.), “Сон” та інші знає кожний свідомий українець» [8, с. 120].

Про Шевченка-художника розповідається у параграфі, присвяченому розвитку живопису. Варто зазначити, що автори підручників загалом дають стисло характеристику розвитку українського живопису цього періоду, відтак — досить лаконічно висловлюються і про Тараса Шевченка. Так, Ф. Турченко і В. Мороко пишуть: «Але найвищим досягненням українського мистецтва першої половини ХІХ ст. стала творчість Шевченка. Вихованець Петербурзької академії мистецтв, Тарас Шевченко показав себе талановитим художником. Одним із провідних жанрів творчості Шевченка-художника став портрет: він написав їх понад 130. Шевченко був і відомим майстром графіки. Йому належала серія перших в українській графіці офортів “Живописная Украина”» [9, с. 117].

У підручнику М. Виговського, І. Коляди та О. Куриленка бачимо детальніший опис образотворчої спадщини Шевченка: «Особливе місце у його малярському доробку посідають гравюри. [...] Однак високо стоять його малюнки олівцем, тушшю, аквареллю, олією, а також виконані у техніці офорту. Живописна творча спадщина митця складає понад 1000 робіт, з них 130 портретів» [2, с. 230].

Надзвичайно важливим для творення багатогранного образу Шевченка та розуміння його ролі в українській історії є використання авторами підручників історичних документів і супровідних запитань до них, що заохочують учнів до самостійного мислення та формування власних поглядів. Так, у підручнику О. Гісема і О. Мартинюк, спершу процитовано документ, де вміщено характеристику Шевченка, що її підготував ІІІ-й жандармський відділ для Миколи І: «Шевченко набув між друзями своїми славу значного малоросійського письменника, а тому вірші його подвійно шкідливі й небезпечні. З [...] віршами в Малоросії могли посіятись і згодом укоренитися думки про уявне блаженство часів Гетьманщини [...] про можливість України існувати у вигляді окремої держави». Після цього учням пропонується відповісти на запитання: «Наскільки вірною, на ваш погляд, була оцінка захисниками імперії значення творчості Шевченка?» [3, с. 145].

У матеріалах для інтерактивного уроку Г. Лещенко пропонує широкий спектр цитат із різноманітних історичних документів: уривок із довідки III-го жандармського відділення про діяльність учасників Кирило-Мефодіївського товариства, уривок із доносу О. Петрова про існування в Києві таємного товариства, уривок зі Статуту Кирило-Мефодіївського братства, уривок із щоденника Шевченка, уривок із листа В. Репніної про Шевченка до графа Орлова, спогади С. Васильченка про заборону святкування 100-літнього ювілею Шевченка у Києві, а також фрагменти з поезій Шевченка. Опрацювання цих джерел має спонукати учнів до роздумів про вплив Шевченка та допомогти відповісти на питання: «Яке значення для розвитку українського національного руху мали творчість та діяльність Т. Г. Шевченка?», «Чому Т. Г. Шевченко дістав найсуворіше покарання серед кирило-мефодіївців?», «Які ідеї Т. Г. Шевченка справили вплив на українське суспільство?» [6, с. 27–31].

Ф. Турченко та В. Мороко розлого цитують сумнозвісний лист В. Белінського П. Анненкову: «Наводил я справки о Шевченке [...] мне не жаль его, будь я его судьей, я сделал би не меньше...», а також уривок із праці історика Романа Шпорлюка «Украина: от периферии империи к суверенному государству», з його оцінкою реакції Белінського, пропонуючи учням поміркувати над питанням: «Чому, на ваш погляд, творчість і громадсько-політична діяльність Шевченка, Куліша та їхніх однодумців викликала таку шалену, аж до непристойного, лють супротивників?» [9, с. 111].

Після цитати з цього самого документа у підручнику О. Реєнт та О. Малій пропонуються дещо інші запитання: «Які інші оцінки діяльності Шевченка ви знаєте? Яку поділяєте? Висловіть своє бачення творчості Шевченка?» [7, с. 132].

Підсумовуючи огляд підручників історії України, в яких висвітлюється життя і творчість Тараса Шевченка, можна зробити кілька висновків.

Загалом на сторінках підручників постає багатогранний образ непересічної особистості, обдарованого поета й художника, який драматичним перебігом свого життя та силою свого таланту ламає усталені соціальні та культурні рамки тогочасного суспільства.

У підручниках розповідається, що своїми творами Шевченко актуалізував питання національного, соціального та культурного визволення українського народу. Автори наголошують на творчому протистоянні Шевченка імперському режиму, засудження ним пристосуванства своїх співвітчизників, їхньої байдужості до страждань народу. Водночас, описуючи драматичні сторінки історії свого народу, він співчував трагедіям інших народів.

Окрім авторських текстів, у сучасних українських підручниках широко використовуються дидактично різноманітні матеріали: цитати з історичних джерел, фрагменти документів, запитання, уточнення, пояснення термінів. Усі ці матеріали спонукають до усебічного осмислення життя та творів Тараса Шевченка, його ролі у становленні української національної свідомості.

Тексти підручників налаштовують не лише на засвоєння потрібної інформації, а й на розвиток уміння критично оцінити її, висловлювати власне ставлення до подій минулого, формулювати власну оцінку життєвого шляху та творчості видатних осіб, зокрема — Тараса Шевченка.

1. *Бондар В.* Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990-2000-х рр. : основні тенденції [Текст] / В. Бондар // Історіографічні дослідження в Україні [ред. кол. : В. А. Смолій (голова)]. – Вип. 23. – К. : Ін-т історії України, 2013. – С. 377–400.
2. *Виговський М.* Історія України : навч. посібник. Ч. I (з найдавніших часів до початку XX ст.) [Текст] / М. Виговський, І. Коляда, О. Куриленко. – К., 2007. – ??? с.
3. *Гісем О. В.* Історія України: кінець XVIII – початок XIX ст. : навч. посіб. 9 клас. [Текст] / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – К. : Ніка-Центр, 2000. – ??? с.
4. *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві [Текст] / С. Єкельчик. – К. : Критика, 2008. – 304 с.
5. *Історична освіта: європейський та український досвід.* Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи [Текст] – К. : К.І.С., 2010 – 288 с.
6. *Лещенко Г. А.* Український національний рух кінця 40-х років XIX ст. Кирило-Мефодіївське братство. Місце Т. Г. Шевченка в українському національному відродженні [Текст] / Г. А. Лещенко // Інтерактивні уроки з історії України. 9 клас. – Х. : Видавнича група «Основа», 2005. – 112 с. – С. ? - ?

7. *Реєнт О. П.* Історія України : підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закладів [Текст] / О. П. Реєнт, О. В. Малій. – 2-е вид. – К. : «Генеза», 2011. – ??? с.
8. *Середницька Г. В.* Історія України. 9 клас [Текст] : опорні конспекти / Г. В. Середницька. – К. : А.С.К., 2005. – 256 с.
9. *Сучасні підходи до підручника з історії в Україні [Текст] : метод. додаток до навч. посіб. «Історія епохи очима людини. Україна і Європа в 1900 – 1939 рр.» / [укл. І. Костюк, П. Кендзьор]. – Л. : НВФ «Українські технології», 2004. – 128 с.*
10. *Турченко Ф. Г.* Історія України. Друга половина XVIII – початок XX ст. [Текст] : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. закладів / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. – К. : Генеза, 2007. – 352 с.

Шевченко у школі: образ Тараса Шевченка у підручниках історії.

Гончаренко Н. К., старший науковий співробітник Українського центру культурних досліджень (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – К., 2014. – Вип. 11. – С. 247–256.

У статті розглянуто образ Тараса Шевченка в сучасних українських підручниках історії. Для цього проаналізовано підручники й посібники з історії України періоду незалежності, в яких описано життя Тараса Шевченка, його вплив на український рух та суспільно-політичні процеси XIX ст. На конкретних прикладах показано, що у підручниках представлено багатогранний образ великого поета й художника, який силою свого таланту подолав усталені соціальні й культурні рамки тогочасного суспільства. Зроблено висновки, що, при змалюванні образу Тараса Шевченка та висвітленні його впливу на українську національну ідентичність, в сучасних підручниках використовуються різноманітні історичні джерела, заохочується самостійне мислення учнів та формування власних оцінок подій минулого, пов'язаних із життям і творчістю Тараса Шевченка.

Ключові слова: історична освіта, підручник історії, образ Тараса Шевченка, національна ідентичність.

Shevchenko at school: the image of Taras Shevchenko in contemporary history textbooks.

Honcharenko N., Senior researcher in Ukrainian centre of cultural studies (Kyiv).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – К., 2014. – Vol. 11. – P. 247–256.

The article deals with image of Taras Shevchenko as presented in contemporary Ukrainian history textbooks for schools. Textbooks on Ukrainian history from the period of independence (after 1991) have

been reviewed and analyzed, particularly these fragments which depict Shevchenko's life, work, and his impact on social and political processes in Ukraine in XIX century. Concrete examples show that school textbooks tend to present a multi-faceted image of the great poet and artist who overcame the social and cultural barriers of the society of the XIX century. Made conclusions that, so as to construct the image of Shevchenko, and to explain his impact on Ukrainian national identity, the textbooks use diverse historical sources, encourage pupils to engage in independent thinking and opinion-making over the events related to Shevchenko's life and work.

Key words: historical education, history textbook, image of Taras Shevchenko, national identity.

Шевченко в школе: образ Тараса Шевченко в учебниках истории.

Гончаренко Н. К., старший научный сотрудник Украинского центра культурных исследований (Киев).

***Українська біографістика = Biographistica ukrainica.* – К., 2014. – Вып. 11. – С. 247–256.**

В статье рассматривается образ Тараса Шевченко в современных украинских учебниках истории. С этой целью проанализированы учебники и учебные пособия по истории Украины периода независимости, в которых описана жизнь Тараса Шевченко, его влияние на украинское национальное движение и общественно-политические процессы XIX века. На конкретных примерах показано, что в учебниках представлен многогранный образ великого поэта и художника, который благодаря силе своего таланта вышел за социальные и культурные рамки современного ему общества. Сделан вывод, что для создания образа Тараса Шевченко и освещения его влияния на украинскую национальную идентичность, современные учебники используют разнообразные исторические источники, поощряют самостоятельное мышление учеников и составление ими собственных оценок событий прошлого, связанных с жизнью и творчеством Тараса Шевченко.

Ключевые слова: историческое образование, учебник истории, образ Тараса Шевченко, национальная идентичность.